

САВЧЕНКО

Світлана Володимирівна,

методист

науково-методичного центру
громадянського виховання, виховних
технологій та позашкільної освіти
кафедри суспільно-гуманітарної освіти
та виховання

Інституту післядипломної педагогічної
освіти Київського міського
педагогічного університету
імені Бориса Дмитровича Грінченка

(м. Київ)

**УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА АСПЕКТИ АГРОКУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ОЛЕНИ АПАНОВИЧ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ
СЕРГІЯ ПОДОЛИНСЬКОГО ТА ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглядаються питання історіографії в праці дослідниці козацької доби Олени Апанович. Репрезентуються аспекти агрокультури українського козацтва в контексті ідей наукового бачення українського вченого XIX ст. Сергія Подолинського та нащадка українських козаків, видатного мислителя XX сторіччя Володимира Вернадського.

В статье рассматриваются вопросы историографии в работе исследовательницы козацкой эпохи Елены Апанович. Репрезентуются аспекты агрокультуры украинского козацтва в контексте идей научного видения украинского ученого С. Подолинского и потомка украинских козаков, выдающегося мыслителя XX ст. В. Вернадского.

There in the article some points of problems of historiography are analyzed in the research work by Olena Apanovich, the investigator of Cossack time. The aspects of agriculture of the Ukrainian Cossacks are represented in the context of ideas of scientific vision of the Ukrainian researcher of XIX century Serhij Podolynskiy and the descendant of the Ukrainian Cossacks, the prominent thinker of XX century Volodymyr Vernadskiy.

Видатний знавець історії українського козацтва, лауреат Державної премії імені Т. Шевченка, лауреат наукової нагороди Фондації Антоновичів (США) Олена Михайлівна Апанович упродовж 90-х років XX сторіччя розробляє історіософське осмислення конструктивного, творчого прояву українського козацтва в національній та всесвітній історії. Основним змістом її

філософських сентенцій є твердження, що козацтво, будучи досконалою мілітарною силою, котра боронила український народ від нападників, стала контекстом творчого державного, соціально-економічного і культурного самовияву українського народу впродовж фактично трьох століть.

Домінуючими аспектами конструктивного історичного творення козацтва Олена Апанович вважає діяльність гетьманської держави: утворення та утвердження Запорозької Січі – козацького державотворення під керівництвом видатного сина України, гетьмана Богдана Хмельницького, а також виникнення, утворення та утвердження козацької агрокультури. З цією проблематикою вчена виступала на П'ятій міжнародній французько-українській конференції: «Козаки. Історична роль. Відображення в літературі й мистецтві» (червень, 1991 р., Париж, Сорбонна) та на III міжнародному конгресі українців (серпень 1996 р., Харків).

Аспекти агрокультури українського козацтва розглядаються дослідницею в контексті ідей наукового бачення українського вченого XIX ст. Сергія Подолинського, зокрема, про працю на землі та розподіл сонячної енергії, яка є єдиним джерелом життя на планеті Земля. Сергій Подолинський в своєму дослідженні: «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», доводить величезну роль селянства, яке своєю творчою працею на землі нагромаджує й зберігає сонячну енергію. Український вчений Сергій Подолинський розробив концепцію й науково мотивував пріоритетність в еколого-економічному розвитку людства селянської праці у використанні земельних ресурсів, що в десятки разів примножують вироблений природою продукт [10, с. 48]. Історіософські погляди Олени Апанович щодо агрокультури українського козацтва були сформовані також на ідеях і моральних засадах Володимира Вернадського, мислителя, видатного природознавця XX сторіччя.

Володимир Вернадський, нащадок запорозьких козаків, створив на українській землі вчення про живу речовину та біосферу, що є теоретичним і практичним підґрунтям сучасної екології, та концепцію ноосфери (сфери

розуму) – майбутнього періоду розвитку біосфери, пов'язавши в такий спосіб природознавство з історичною наукою.

Центральною темою вчення Вернадського про ноосферу є єдність біосфери і людини. В своїх роботах вчений розкриває коріння цієї єдності, значення організованості біосфери в розвитку людства. Це дозволяє зрозуміти місце і роль його історичного розвитку в еволюції біосфери, закономірності її переходу в ноосферу [3, с. 134]. Наступною з ключових ідей теорії Вернадського про ноосферу, є те, що людина не є самодостатньою живою істотою, що живе окремо за своїми законами, вона співіснує у середині природи і є частиною її. Ця єдність обумовлена перш за все функціональною нерозривністю докільля і людини, яку намагався показати Вернадський. Адже, людство само по собі є природне явище і природньо, що вплив біосфери позначається не лише на умовах життя, але і на формі існування думки [6, с. 51].

Особлива актуальність проблем, які порушуються в концептуальній праці Олени Апанович «За плугом Господь іде», полягає в тому, що з надзвичайною гостротою відчувається й дедалі більше усвідомлюється реальна загроза екологічної катастрофи на нашій планеті, спричинена хижацьким характером сучасної техногенної цивілізації.

Крім того дослідниця приходиться до висновку, що агрокультура українського козацтва мала витoki в ментальності українського селянства.

Поняття «ментальність» у науковий обіг увійшло з 1958 р., завдячуючи двом французьким дослідникам Ж. Люб'є і Р. Мандру. Через цю категорію ми можемо аналізувати людей у соціальному, політичному чи етнічному контексті. Ментальність орієнтує на певну поведінку, цінності і носить світоглядно-практичний характер.

Універсальність українського народу була сформована суспільно-політичними умовами розвитку. Його ментальність формувалася під впливом складних історичних обставин. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з

Півночі на Південь. Ця обставина обумовила химерне поєднання у світогляді українця західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності. Саме тому, довгий час українське суспільство поділялося на тих, хто годував країну (селянство), і тих, хто її боронив (козацтво). Це породжувало дві форми свідомості. Перша – тип захисника, воїна, шаленого, нестримного і авантюрного. Другий тип свідомості українців визначався поміркованістю і миролюбністю, яка дозволяла «перечекати» численні негоди історичної долі. Цей тип свідомості виявлявся у певній замкненості характеру, схильності до оборони проти зовнішнього світу і звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя.

Виключна перевага селянського класу в деякі періоди української історії мала також і позитивний вплив на українську ментальність: селянський побут, який більшою мірою узалежнює людину від природи, ніж від іншої людини, спричинює високе емоційне переживання природи, спокійну, витриману вдачу, елегантність, ніжність і схильність до рефлексії. Водночас українцям властиві такі позитивні риси як працелюбність, гостинність, потяг до освіти, здоровий оптимізм, мужність, універсальність, розбудова міцних сімейних стосунків.

Досить важливим у формуванні ментальних установок українців був архетип Богині-Землі. Цей архетип позбавляє світогляд українців агресивної активності. Земля з прадавніх часів відігравала визначну роль у життєдіяльності та соціальному досвіді предків-праукраїнців. Українці становлять автохтонний етнос, що тисячоліттями перебував на тих самих землях, і землеробство було головним його заняттям. Рільництво на цих землях мало свої особливості, які визначають феномен українського землеробства.

Нашому селянинові завжди було притаманне особливо дбайливе, доброчесне ставлення до землі. Обробіток її супроводжувався численними засторогами і обрядами, пов'язаними великою мірою з природними циклами, із сільськогосподарським календарем. Від свого першопочатку українське

аграрництво формувалося циклічно: підтримувалася сівозміна поля, завдяки якій ділянки землі поперемінно «відпочивали» (не засівалися).

Сталими і нерозривними були також взаємостосунки українського землероба з природою. Своєю працею численні покоління вдосконалювали землю, нарощували такі багаті ґрунти, що згодом стали унікальним здобутком української агрокультури [1, с. 8].

Саме з праці на землі та бажання підтримувати і збільшувати її родючість виростало прагнення пізнавати процеси, які відбуваються в природі. Викристалізувався тисячолітній досвід у пізнанні її законів, циклів. Український землероб діяв так, щоб не порушувати внутрішньої рівноваги, ритмічності, гармонії в природі. Він спостерігав співвідношення землі з сонцем та природними явищами – дощем, вітром і намагався зберігати рівновагу між лісами, полями, водами і луками.

Українці, що працювали на землі, підсвідомо виробили звичаєві закони охорони природи, накопичували досвід, який в наш час розвинутий, систематизований в науку – екологію.

Чарівна й багата українська природа діяла також на емоційність, почуття, що виливалося в поезії, в пісні, декоративно-ужитковому мистецтві, замилюванні красою рідного краю. Українець у природі відчував Божу всюдисущність. Через природу, культ її краси він приходив до глибокої, щирої, душевної релігійності. Земля, що стала головним складником світобудови у наших предків, праця на землі набували у них божественного осяяння, символічно-сакрального сенсу. В українців навіть Господь оре ниву і сіє хліб [1, с. 12].

Довкілля і праця на землі формували навіть уявлення людей про добро і зло, внутрішні моральні засади — норми поведінки. Праця на землі була творчою, потребувала кваліфікації та досвіду. Створений селянином разом із природою продукт йшов не тільки на користь господаря, а й на благо інших людей. Отже, для українського землероба добрий результат праці на землі досягався через моральність, практичну користь, вправність та естетичне

задоволення. Однак за однієї неодмінної умови: щоб та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому.

З прадавніх часів традиційним був нахил українців до індивідуального землеволодіння і приватної власності. За Божою і людською справедливістю матеріальні блага, здобуті важкими зусиллями, не мусли бути змарновані, привласнені іншими людьми. Вони повинні були належати тому, хто їх набував, – господарю, а також тим, заради кого він живе, працює, заощаджує, тобто тим, хто успадковує власність господаря – його родині, найважливішій клітині людської спільноти, що забезпечує зв'язок безперервності роду і яка є носієм духовних вартостей.

Саме в родині виявлявся нахил українця до індивідуального землеволодіння і до утримання своєї власності. Це глибинне відчуття відповідальності за долю родини вело до ошадності.

Українці ніколи не прагнули завойовувати чужі території, всю свою життєву енергію вкладали у плекання рідної землі. У визвольній боротьбі українського народу — козацько-селянських повстаннях кінця XVI–30-х рр. XVII ст., Визвольній війні 1648–1657 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, селянських повстаннях XVIII, XIX століть, перших двох десятиліть XX століття — селянство виступало передусім за волю та повернення у свою власність землі, що була для нього джерелом не тільки біологічного існування, а й духовного життя [1, с. 15].

Велику роль у розвитку агрокультури українського народу відіграло козацтво. Зокрема, сильний вольовий елемент ментальності українців породив інститут козацтва. Слово “козак” прийшло до нас із Середньої Азії від тюрків-кочівників, серед яких воно означало вільну, незалежну людину. Звідси неприйнятні осуд будь-яких актів насильства. Українському козацтву, взагалі, належить чільне місце в історичному розвитку України. Протягом XVI–XVIII століть, які називають козацькою добою, воно відігравало провідну роль у всіх сферах історичного буття українського народу, взявши на себе найважливіші

завдання, що стояли перед українською нацією, виступаючи організуючою силою у їх здійсненні.

Як зазначає О. Апанович, козацтво своїми історичними коренями виростало із селянства. На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодално-кріпосницького гноблення та іноземного панування. Вони могли працювати вільно, без примусу, на власному полі, особисто розпоряджаючись виробленим продуктом, не віддаючи його феодалові. Козаки розривали пута феодалного ладу, виходили з-під влади чужоземних держав не за допомогою збройних протистоянь, повстань, а прагнули зайняти землю, де могли б докласти свої працьовиті руки до рільництва, досягнувши цього безкровним шляхом [1, с. 17].

Отже, завдяки козацтву розвивається процес повернення втрачених українських земель та розширення життєвого простору українського народу мирним шляхом, без завоювань чужої території.

Як зазначає в своїй праці дослідниця, в умовах тривожного і небезпечного прикордоння з Диким Полем козацтво набуло напівгосподарського, напіввійськового характеру, воно змушене було поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою проти турецько-татарських нападів [1, с. 18].

Український народ в умовах іноземного панування і без своєї національної держави, намагаючись забезпечити собі існування і розвиток у світі, шукаючи способів захисту, виробляючи форми самооборони та методи активної воєнної протидії збройним силам експансіоністських держав, саме з козацтва створив потужні збройні сили України.

В розумінні дослідниці, збройні сили є однією з важливих ознак державності, і тому в козацтві – збройних силах українського народу була закладена ідея державності.

Отож, козацтво виконало покладену на нього історією місію і врятувало український народ від зникнення.

Козацтво неминуче змушене було воювати. Цього вимагали обставини того часу. За О. Апанович, козак, будучи хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, був творцем матеріальних і духовних цінностей [1, с. 19]. У покозаченій Україні в результаті вільної праці на власній землі розвинулася інтенсивна економіка, висока для того часу агрокультура, поширеною формою господарства якої були козацькі хутори. Культура козацького землеробства позначилась і на характері селянського рільництва.

О. Апанович, зокрема підкреслює, коли в другій половині XVI — першій половині XVII ст. запроваджувалися Польщею фільварки-латифундії, що утверджувалися на обземеленні селян і як найжорстокішій нерегулярній панщині, виникло унікальне, тільки Україні притаманне історичне явище, так зване «покозачення». «Покозачення», по суті, дослідниця розглядає як явище, що було спробою мирним шляхом визволитися з-під влади Польщі і перейти під юрисдикцію козацтва, одержати право працювати вільно на власній землі.

Українська Гетьманська держава, що склалася в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, дала волю селянам, і вони стали дрібними землевласниками («кріпацтво було скасовано козацькою шаблею»). Запорозька Січ, яка, взагалі, ніколи не знала кріпацтва зберігала автономне становище навіть у межах України і залишалася носієм української державності й після ліквідації гетьманства [1; 20].

Основною формою господарства на Запорожжі був зимівник. Зимівники — давні запорозькі поселення, виникли в першій половині XVI ст. Вони засновувалися козаками на околицях Великого Лугу, в безлюдних тоді українських степах. У зимівниках поселялися мужні люди, які змушені були вести господарство у важких умовах і бути завжди готовими до відсічі нападу ворога. З часом, особливо в Підпільненській (Новій) Запорозькій Січі зимівники розширюються у великі садиби з кількома житловими і господарськими будівлями. Зимівник був своєрідним хутором і являвся головною формою землеволодіння на Запорожжі. Будучи основою економічної

структури Запорозької Січі, зимівник у системі її організації став найефективнішою формою господарювання, оскільки відповідав вимогам її демократичного устрою та природним і географічним умовам Запорозжя.

Козаки засновували зимівники на військовій землі з дозволу Коша – уряду Запорозької Січі, але згодом ця земля ставала їх власністю. Тільки власна і наймана праця, без феодалного примусу і кріпацтва, застосовувалася у запорозьких зимівниках.

У XVIII ст. зимівники перетворилися на великі багатогалузеві господарства, де поряд із землеробством розвивалося скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство та інші промисли, а також ремісництво.

Особливо інтенсивно в запорозьких зимівниках розвивалося скотарство, чому сприяла наявність природних випасів південного українського степу.

Господарство зимівників мало товарний характер, було орієнтовано на ринок. Через українських та іноземних купців зимівчаків вели торгівлю з містами Сходу і Заходу. Хліб запорожці також сіяли не тільки для власного вжитку, а й на продаж [1, с. 21].

Зимівник запорозьких козаків був першим у Європі типом господарства, який у наш час називається фермерським.

Важливе місце належало зимівнику і в духовному житті запорозького козацтва. У зимівниках народжувалися вироби ужиткового мистецтва. Широко відомий петриківський розпис, що твориться і в наші дні в селі Петриківка Дніпропетровської області, започаткований ще тоді, коли на місці цього села був зимівник останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Зимівники накладали відбиток і на формування фізичного, психологічного і морального типу запорожців. Хлопці-підлітки та юнаки, проходячи тут першу школу господарської діяльності, виховувалися в умовах нелегкого, суворого, небезпечного хутірського життя. Сучасники відзначали також традиційну українську гостинність запорожців-зимівчаків.

Олена Михайлівна в своїй праці також підкреслює, що у запорозьких козаків виявилася притаманна українському селянству ментальність – не тільки

зв'язок із землею, а й глибинні взаємовідносини з природою [1, с 22]. Мешканці зимівників перебували віч-на-віч з природою і вчилися правильному до неї ставленню. Запорожці відчували себе її синами, користуючись багатствами природи, прагнули ні в якому разі не зменшувати їх. Як свідчать документальні матеріали Архіву Коша Запорозької Січі (XVIII ст.), запорозьким урядом була розроблена система природоохоронних заходів, зокрема упорядкованого і регульованого земле- і лісокористування. Жоден козак, який збирався заснувати власний зимівник, не отримував від Коша дозвіл, доки попередньо не давав письмового зобов'язання дотримуватися сівозміни на полі, зберігати і примножувати навколишній ліс [2, с. 18].

Культура козацького хліборобства — вільна праця на власній землі, козацькі хутори, запорозькі зимівники — багатогалузеві господарства фермерського типу, орієнтовані на ринок, — усе це позначилося на високій землеробській культурі всього українського селянства. Козаки колонізували й пристосовували для життя та хліборобства спустошені у свій час українські землі Середнього і Нижнього Придніпров'я, вільно працювали на власній землі, без феодалного примусу, розвинувши інтенсивну економіку, першими створили на Європейському континенті форму господарства фермерського типу — козацькі хутори, запорізькі зимівники.

Отже, історіософське осмислення конструктивної історичної діяльності українського козацтва, за Оленою Апанович, його внесок у людську цивілізацію, зокрема створення агрокультури, в якій творча праця на власній землі, в гармонії з природою, піднімає козацтво, хліборобську працю до рівня ноосфери. І це надає йому планетарного значення.

Список використаної літератури

1. *Апанович О.* За плугом Господь іде // Олена Апанович. – Севастополь : Бібліотека часопису «Дзвін Севастополя», 1999. – 26 с.
2. *Апанович О. М.* Архів Коша Запорозької Січі // Арх. України. – 1989. – № 6. – С. 13–27.
3. *Вернадский В. И.* Живое вещество о биосфере / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1994. – 672 с.
4. *Вернадский В. И.* Очерки по истории современного научного мировоззрения (1902–1903) // В. И. Вернадский. Избранные труды по истории науки. – М. : Наука, 1981. – С. 32–185.
5. *Вернадський В. І.* Вибрані твори / В. И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 84–89.
6. *Вернадський В. І.* Жива речовина / В. И. Вернадский. – К. : Вища шк., 1979. – С. 49–56.
7. *Гумилевский Л.* Вернадский / Л. Гумилевский. – М. : Молод. гвардия, 1961. – С. 37–41.
8. *Кузнецов М. А.* Учение В. И. Вернадского о ноосфере : перспективы развития человечества / М. А. Кузнецов // Вопросы философии. – М., 1988. – № 3. – С. 39–48.
9. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 123 с.
10. *Подолінський С. А.* Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолінський. – М. : Ноосфера, 1991. – 85 с.
11. *Чесноков В. С.* Сергей Андреевич Подолінський / В. С. Чесноков. – М. : Наука, 2001. – 184 с.